

עם ההדפסה השנייה

הבלשנות של המאה העשרים היא שדה מחקר מרתק המתפתח במהירות. בין השינויים המאפיינים את העשורים האחרונים בולטת במיוחד התבססותן של הסמנטיקה והפרגמטיקה כתחומי חקר עשירים ומעניינים. הולכים ורבים המחקרים המתחקים אחר מבנה הלקסיקון והמחקרים הבאים להצביע על הקשר בין הסמנטיקה והפרגמטיקה ובין תחומי החקר הבלשניים המסורתיים: הפונולוגיה, המורפולוגיה ובעיקר התחביר. מאז נכתב ספר זה הלך וגדל העניין בעולם בקשרי מלים, במטאפורות, בפוליסמיה (תופעת ריבוי המשמעויות), ברשתות מושגיות, בתיאור יחסי משמעות בחלל המוחשי, בחלל התודעה ובזירת ההתקשרות הבין-אישית. מתרחבת ההכרה בשדה הסמנטי ככלי לחקירת ההתגבשות של נהגי לשון בקהיליית דוברים.

הקישור שמציג ספר זה בין הנחות מתחומי ידע שונים – פילוסופיה, בלשנות, פסיכולוגיה, אנתרופולוגיה ועוד – הלך והתהדק בעשורים האחרונים והתבסס כתחום חקר עצמאי הנושא את השם: לימודים הכרניים (cognitive studies). בספר זה הונח יסוד להבנת המושג 'שדה סמנטי'. התפתחות המדע ההכרני מקנה משנה חשיבות לנושאי של הספר: ממשותו הפסיכולוגית והניורולוגית של השדה הסמנטי, המודולריות שלו התלויה בגיל, בחברה, בשבט ובשפה מול היסודות המאחדים והצד הלוגי היציב שבו. כל אלה רומזים גם על קשריו אל הבינה המלאכותית ואל אלגוריתמים חישוביים. בצד המחקר הבלשני המפורט בשדות סמנטיים ראוי לערוך מחקר משווה בין שדות. בספר זה מוצעת התחלה כזאת בהשוואה בין העברית לאנגלית.

המבקש לעקוב מקרוב אחר התפתחויות בתחום הסמנטיקה ההכרנית והמושגית ואחר המחקר בשדות סמנטיים מסוימים, ימצא עניין בספרי החדש 'חקירות בסמנטיקה מושגית' היוצא אף הוא בהוצאת מאגנס בשנת תש"ס. יש בו סקירה של ההתפתחויות בתחום זה בשני העשורים האחרונים וחקירה מפורטת של שישה שדות משמעות נוספים כגון שדה השונות, שדה השלילות, שדה התכונות ועוד. הספר שלפנינו ממשיך לשמש בסיס תיאורטי לחקירה בשדות סמנטיים. את העדכונים והחידושים ותיאור של השכלול המתודולוגי שהושג מאז פרסום ההדפסה הראשונה בתשנ"ד ימצא הקורא בספר ההמשך 'חקירות בסמנטיקה מושגית'.

פתח דבר

דרך ארוכה עשה מחקר זה עד שהגיע לדפוס, וניכרות בו השפעותיהם והשראתם של אנשים רבים. כשיעוריו של פרופ' י' ברהלל המנוח באוניברסיטה העברית בירושלים התעורר כי לראשונה העניין בשילוב שבין הלוגיקה והלשון, שיעוריו רבי-ההשראה והנחייתו של פרופ' א' מרגלית מהאוניברסיטה העברית עזרו לי לתרגם רעיונות גולמיים לדרכי עבודה ולשיטת מחקר. עבודת דוקטור שנעשתה בהנחייתו והוגשה בתשמ"ו לאוניברסיטה העברית בירושלים היא הבסיס לספר זה.

שנת ההשתלמות בקליפורניה הפגישה אותי עם זרמים ושיטות בכלשנות ובמדע הקוגניטיבי ועם שיטותיהם של הפרופסורים צ' פילמור, ג' לייקוף, פ' קיי, ד' סלובין וא' סוויטסר מאוניברסיטת קליפורניה בברקלי, מכולם למדתי רבות. פרופ' ע' טברסקי מאוניברסיטת סטנפורד קרא נוסחים קודמים של כתב-היד, הערותי החדות והדקות והמופת האישי שלו כאיש מחקר משמשים לי מקור השראה ותמרון דרך. פרופ' א' כשר ופרופ' מ' דסקל מאוניברסיטת תל-אביב העירו הערות חשובות במהלך העבודה והסבו את תשומת ליבי לכיוונים חדשים. מעבודותיו של פרופ' מ"צ קדרי מאוניברסיטת בראילן למדתי הלכה למעשה את יישומיה של שיטת השדה הסמנטי. מכל אלה נתעשר המחקר הנוכחי. מורי וידידי מהאוניברסיטה העברית הפרופסורים ש' מורג, מ' בראשר וד' הד הרעיפו עליי תמיכה ועידוד וחלקו לי בנדיבות מזמנם ומידעיותיהם הרבות — על אלה אני אסירת תודה עד מאוד. משפחתי היא עוגן ומקור תמידי של נחת ושל שמחה. בנימין, רועי, יאיר ועידו היו שותפים פעילים לרגעים של היסוס ושל התלהבות — הספר מוגש להם באהבה.

ויבואו על הברכה גם קרן גרשוני של המועצה האזורית שער-הנגב וקרן לובין של האוניברסיטה העברית שסייעו בהוצאת הספר. אני מודה למרכז ברגמן ולמערכת 'עין' על הרשות לפרסם את מאמרי, ולאקדמיה ללשון העברית ולמערכת 'לשונונו לעם', ולהנהלת 'בית מקרא' על הרשות לצטט מכתבי העת הללו. תודה לרן בנוביץ, לאנשי הוצאת 'מאגנס' ולאנשי דפוס "קסת" שטרחו והקפידו על הבאת הספר לדפוס ומנעו שיבושים ותקלות, ותודה מיוחדת לרמה זוטא על ההשקעה בעריכת כתב-היד ובהתקנתו לדפוס.

דרך ארוכה עשה מחקר זה עד שהגיע לצורתו הנוכחית. אני רואה בו נדבך ראשון, שלב מקדים בפיתוחה של תיאוריה סמנטית, הנשענת על קשרי משמעות ועל מושג השדה הסמנטי. אני מקווה שמחקרי זה יעורר עניין בתורת השדה הסמנטי ובבדיקת מבנים של משמעות בלשון, ושיהיה בו פתח להרחבת שיתוף הפעולה בין הענפים השונים של המדע הקוגניטיבי, במיוחד בין הפילוסופיה לבלשנות.

תוכן העניינים

הקדמה

11

חלק ראשון

מה הם שדות סמנטיים: התיאוריה

15

פרק א: מה הם שדות סמנטיים

29

פרק ב: קרבת משמעות

1. היבט פסיכו-בלשני: אחסון, זכירה, קישור וייצוג 30
2. היבט אתנו-בלשני: תמונת עולם ותלות בתרבות 38
3. היבט נירופסיכולוגי: אפאזיות, קידוד, אחסון ומושג 'הרשת המושגית' 43
4. היבט בלשני: מבנים ושדות 49

חלק שני

שדה סמנטי: הלכה למעשה

59

פרק ג: שדה סמנטי של המושג 'דמיון'

101

פרק ד: מבנים ומשמעויות של ניבים המבטאים דמיון

1. דרך החיוב והחזרה 101
2. דרך השלילה 102
3. דרך ההכללה – חיוב 103
4. דרך ההכללה – שלילת ההבדלים 104
5. הדגשת האחידות 104
6. מין וסוג 106

109

פרק ה: כ"ף הדמיון

1. שימושים והוראות של כ"ף הדמיון 109
2. הכ"ף כ'קול הרמז'? 111
3. בין רמיזה ליחס 112

115

פרק ו: מסקנות מהעיון בשדה הדמיון

חלק שלישי

השתמעויות: המרות ומטאפורות

129

פרק ז: המרות סמנטיות בשדה משמעות

1. קרבת משמעות והגבלת הבחירה 129
2. פעלים: חופש זיהוי ו'חופש סמנטי' 130

3. פרדיקאטים: העדר ייחוד סמנטי ומשמעותו 140
4. שמות: הגבלות צורניות, ניביות ומטאפוריות 143
5. מליות: אינפורמטיביות מול תלות מבנית 148
6. גיוון, בחירה, אילוצים ומוסכמות 153
7. תחביר, סמנטיקה, הקשר לשוני וחוץ-לשוני 155
- 159 פרק ח: מטאפורות ושדות סמנטיים
1. שלושה סוגי מטאפורות 161
2. מטאפורות בשדה ה'דמיון' (בתחום הרמיון החלקי) 162
3. כללים ומבחנים לאינפורמטיביות של פסוקים מטאפוריים 165
4. כללים לפסוקים מטאפוריים 168
- 177 סיכום: שדות סמנטיים כרשתות מושגיות
- 184 ביבליוגרפיה
- 191 מפתח עניינים
- רשימת הלוחות
- לוח 1: רכיבי משמעות בפועלי דמיון 71
- לוח 2: רכיבי משמעות בפרדיקאטים ותוארי דמיון 81
- לוח 3: רכיבי משמעות בשמות העצם 86
- לוח 4: שמות עצם – שני חתכים 89
- לוח 5: רכיבי משמעות במליות של דמיון 92
- רשימת האירורים
- איור 1: תחומי משמעים 18
- איור 2: קטע של שדה סמנטי מלשון המגילות הגנוזות 20
- איור 3: סמלים תלויי תרבות 40
- איור 4: טבלת משמעות לפועל fly 54
- איור 5: פעלים 77
- איור 6: פועלי דמיון (אנגלית) 78
- איור 7: תוארי דמיון 83
- איור 8: תוארי דמיון (אנגלית) 84
- איור 9: שמות עצם (אנגלית) 90
- איור 10: מליות 94
- איור 11: תיאור כולל של שדה הרמיון 100
- איור 12: פעלים מדרגם 1 (תהליך) 133
- איור 13: רשת מושגית של פעלים יוצרי דמיון 136
- איור 14: רשת מושגית של תארים 143

הקדמה

משנעשה אדם מודע ללשונו, הוא מודע גם לאפשרות להמיר מלים בקרובות להן במשמעות. קרבת משמעות זו לעתים הדוקה ביותר עד כדי נרדפות; לעתים זוהי קרבת־מה. לרוב קל לדובר להשוות מלים ולומר: 'אף', 'יחוטם' הן נרדפות כמעט, ואילו 'אף', 'ריח' ו'בושם' מבטאות קרבת משמעות; לעומת זאת, בין 'אף' לבין 'נחושת' אין כל קרבה.

מהי קרבת משמעות? מה היא מלמדת על מבנה השפה? מקובל לומר כי פריסת תחום שלם של מלים קרובות במשמעיהן יוצרת 'שדה סמנטי', כלומר, אוסף של מלים קשורות במשמעיהן. אלא שבאמירה זו רב הסתום על המפורש. מהו 'שדה סמנטי'? איך עורכים אותו? האם יש לו מרכז? מהם גבולות השדה? האם כל השפה מתחלקת לשדות כאלה? האם החלוקה לשדות זהה בשפות שונות? מה הקשר בין 'שדה סמנטי' ל'שדה מושגים'? חיבור זה נועד לשפוך אור על שאלות אלה ואחרות.

בעשורים האחרונים הולך ומתפתח בעולם מדע חדש, בין־תחומי, הנקרא 'מדע קוגניטיבי' — מדע ההכרה והחשיבה. הוא מאגד בתוכו עיונים פילוסופיים, בלשניים, פסיכולוגיים, אנתרופולוגיים, נוירולוגיים וסימנטיים ואחרים אודות תהליכי החשיבה. מדע זה חותר בעקיבות אל תיאוריה של חשיבה וידיעה הנשענת על שאלות בנות אלפיים שנה ועל ממצאים מדעיים חדשים. אחד הנושאים החשובים שהמדע הקוגניטיבי חוקר הוא השפה, כמבטאת מחשבה וכאמצעי התקשורת בין בני־אדם. חיבור זה מבקש להראות עד כמה פורה שילובן של שאלות פילוסופיות אודות מושגים וקשריהם עם ההתפתחויות שהתרחשו בחקר הבלשנות בעשורים האחרונים. מספרם של המחקרים הסמנטיים, לבד מספרי מבוא, מועט, וחיבור זה עוסק בלב לבה של השאלה הסמנטית, בשאלת הקשר בין הסימנים לבין העולם ובין הסימנים לבין עצמם. בירור השאלות בדבר קרבת מושגים, קשרי מושגים, קרבת משמעות, שדה סמנטי — נעשה כאן בהקשר חדש.

ביתר פירוט, נבחן כאן קטע מושגי מופשט הקשור ליחס הלוגי 'להיות דומה' ולהסתעפויותיו בלשון. 'דמיון' (similarity) הוא מושג רב־שימושים בתהליכי חשיבה מופשטים ולוגיים, ועם זאת הוא חומק מהגדרה ומתיאור. בד בבד עם חשיפת הרשת המושגית של 'דמיון', צצים הקשיים והיתרונות שבשיטת השדה הסמנטי והקשר שלה אל שאלות חשובות אחרות במדע הקוגניטיבי. מוצעת כאן דרך חדשה לעיין במושגים מופשטים דרך קשריהם בשדה הסמנטי הלשוני המורחב, המוצג כ'רשת מושגית'. השדה הסמנטי מתגלה כמכשיר רב־כוח, החושף אינטואיציות לשוניות חבויות ומנגנוני לשון ומחשבה. לבד ממושג השדה הסמנטי, יידונו בחיבור זה בהרחבה המושגים 'קרבת משמעות' ו'רכיבי משמעות'. בהעדר הסכמה בין החוקרים הרבים על המושג 'משמעות', אולי מוטב להשיב בדרך ניסונית על שאלה פשוטה יותר — מהם ההיבטים השונים של

המושג 'קרבת משמעות' – בכך עוסק החלק הראשון של החיבור. השאלות הכלליות על הקשר שבין הסימנים לבין העולם נשאלות כאן מנקודת המבט של הפילוסופיה של הלשון. הנורופסיכולוגיה, הפסיכובלשנות והסוציובלשנות תורמות אף הן את ממצאיהן לחקר ה'רשת המושגית'. הצגת השדה הסמנטי כרשת מושגית מאפשרת לענות על אחדות מן השאלות הפילוסופיות והבלשניות שהשדה מעלה בהקשר החדש של המדע הקוגניטיבי. החלק השני של החיבור מלמד כיצד ניתן להשתמש בשדה סמנטי (או במקבילתו, הרשת המושגית) להבהרת מושג פילוסופי מוקשה: 'דמיון'. השדה העברי של מלות דמיון – פעלים, שמות, מליות ותארים – פורש קשת של גוני משמעות ומאיר באור חדש את מרכז השדה, את יחס־הדמיון; כך מתגלה קבוצה של פעילויות מחשבה הצוררות במושג דמיון, ובהן: הכפלה, העתקה, זיהוי מוטעה, זיוף, שחזור, הקבלה ועוד; ההבדלים ביניהן נפרשים, ומתבאר המנגנון המסובך של יחסי 'שניות והאחדה' המאגד אותן תחת השם 'יחס דמיון'. בהמשך מוסברת גם חשיבותו של מנגנון זה בתהליכי הכרה, זיהוי, שיפוט ומתן שם.

החלק השלישי של המחקר מציג שימושים ויישומים נוספים של שימוש בשיטת השדה הסמנטי. בהסתמך על קשרי משמעות וקרבת משמעות, מוצעת כאן שיטת המרות, השופכת אור על מנגנוני הצטרפות, קבלה והגבלה בפסוקים בעלי משמעות. כך, למשל, יתברר מדוע קביל הפסוק 'התנהגותו גבלה בהשתטות', לעומת אי־קבילותו של הפסוק 'ראשו גבל באבטיח'; וכן מדוע לא קביל הפסוק, להוציא בהקשרים של מדע בדיוני או עתידני, 'הואל נא להעתיק לי את הילד הזה'. נושא אחר המואר בשיטה זו הוא נושא המטאפורה בשיח הרגיל: השדה הסמנטי מצביע על כללים הגיוניים המאפשרים צירופים כגון 'ריח שערווייה', אוסרים צירופים כמו 'ריח האור' (פרט להקשר יצירתי במיוחד בשירה), ומותרים בסימן שאלה צירופים כ'ריח תדהמה' או 'ריח מוצקות'.

באחת, זהו חיבור על יחסי מלים ועל יחסי משמעות, המציג את דרך הארגון המורכבת של משמעים בלשון ובתודעה, ואת אפשרויות השימוש בבלשנות ובפילוסופיה בחקר יחסים אלה. השדה הסמנטי־המושגי מתגלה כמכשיר רב־ערך במחקר וכאמצעי להבהרת חלק מן המנגנונים הסבוכים של קשרי הסימנים הלשוניים אל העולם ואל המחשבה; אפשר להאיר באמצעותו שאלות עקרוניות וטורדות בפילוסופיה של הלשון ובסמנטיקה הבלשנית.

שרה סמנטי של 'דמיון'

לוח 1: רכיבי משמעות בפועל דמיון

וגדר	התאמה		קרימה	המשך	חוזר	הכלה	הכמה	היקף	התניה	טעות	התקבצות	התקבצות	המשקל	איות	הבחנה	פעולה	
	חלקית	כללית															
וגדר			+														
			+														נכל
			+														התקרב
			+														והיא כ...
			+														נמשך כ...
			+														עוד ל...
			+														התמשל
			+														נמשך כ...
			+														נערך כ...
			+														נשקל כ...
			+														נמשל אל
			+														הוכרז
			+														נראה כ...
			+														נחשב כאילו
			+														נחשב אף והתחומים
																	טעם שיש או התחומים
																	לא היה ניכר מ...
																	לא נפל מ...
																	שזור
																	העתיק
																	ועף
																	הלך בדרכי...
			+														מפגש או מפגש
																	התקרב לאבטיסוס
																	כיון לדעתו...
																	נתן לכו קצף...
																	מפגש או המפגש המשותף
																	הואים
																	ישמה
																	הקביל